

SOVYET DÖNEMİ BUHÂRÎ YURDUNDA HADİS

Selçuk COŞKUN^(*)

Özet: Bu çalışmada, bir dönemler bize kapalı olan önemli hadis ilim merkezleri Türkistan'ın Buhârâ, Taşkent, Semerkant ve Tirmiz gibi şehirlerinde "hadîs" in durumu araştırılmıştır. Bu bağlamda, Buhârâ'nın Hadis İlmî açısından arzettiği tarihi öneme değinilmiş, Sovyet Döneminde genelde İslâm'a yönelik baskılardan bahsedildikten sonra, özelden de Kur'ân ve Hz. Peygamber'e yönelik eleştiriler özetlenmiş, devamla, devlet kontrolündeki islâmî öğrenim ve hadis ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu konuda, Din öğretimi kurumlarında verilen hadis dersleri, hadis alanında yapılan yayınlar ve ansiklopedik eserlerde yer alan hadis kavramları araştırılmıştır. Daha sonra, bağımsız İslam ve hadis çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Dönemi, Diniye Nezareti, Hadîs, Buhârâ, Mir Arab Medresesi, Buhârî İslam Enstitüsü, Buhârâ Kütüphanesi.

HADITH IN THE LAND OF BUKHARI ON THE SOVIET ERA

Abstract: This paper studies the status of hadith in such cities of Turkistan as Bukhara, Tashkent, Samarkand and Tirmiz, which were significant centers for the hadith research and once closed to us. In this study, an account of the historical significance of Bukhara with respect to hadith research is touched on. Besides, the Soviet oppression directed especially against Islam and criticisms against the Qur'an and the Prophet are summarized. In addition, relation between Islamic education under the State control and the hadith are analyzed. In this connection, the hadith lectures in religious educational institutions, the literature on hadith, and the concepts related to the hadith contained in encyclopedic publications are examined. Finally, independent researches on Islam and the hadith are reported.

Key Words: Soviet Era, Ministry of Religion, Hadith, Bukhara, Mir Arab Medreseh, Bukhari Islamic Institute, Bukhara Library.

*Buhârâ'dan çıkıp hakni tapgan zat,
İlmila er yuzin aylagandi mat.⁽¹⁾*

1. Giriş

Hadîs Tarihine bakıldığında, Buhârâ'nın daha ilk dönemlerden itibaren önemli bir ilim merkezi olduğu görülür. Ancak Buhârâ, adını daha çok *Kütübü Sitte* müelliflerinden İsmail b. Muhammed el-Buhârî'yle duyurmuştur. Bununla

^(*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, Erzurum. E-mail: selcoskun2002@hotmail.com

⁽¹⁾ Curaev, Ü., İ. Saidcanov, *Dünya Dinleri Tarihi*, Şark Naşriyat, Taşkent, 1998, s.131.

beraber Buhârî, hiçbir arka planı olmadan ortaya çıkmış meşhur bir hadisçi haline de gelmemiştir. Buhârî'yi ortaya çıkaran altyapı da önemlidir.

Daha Cahiliyye şiirlerinde varlığından haberdar olunan Türkler'in⁽²⁾, Hz. Peygamber döneminde de biliniyor olduğunu, hadislerde geçen "Türk" kelimelerinin⁽³⁾ işaretleriyle bilmekteyiz.⁽⁴⁾ Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in Türklerle olan münasebetleri konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bazı araştırmacılar, bu ilişkilerin Resûlullah'tan sonraki dönemde başladığı kanaatindeyken⁽⁵⁾, diğer bazı bilim adamları, bunun Hz. Peygamber döneminden itibaren var olduğunu⁽⁶⁾ hatta Resûlullah'ın Türklere hitaben mektup bile yazdığını ifade etmektedirler.⁽⁷⁾ Türkistan'la olan bu münasebetlerin ciddi anlamda Hz. Ömer'in İran'ı fethinden sonra başladığı da belirtilmektedir.⁽⁸⁾ Hicrî 54 yılında Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Buhârâ'yı fethetmiş ancak bu devamlı olmamış, şehir zaman zaman Müslümanların kontrolünden çıkmıştır.⁽⁹⁾ Buhârâ'nın kesin olarak 87-90 yılları civarında Emevî valilerinden Kuteybe b. Müslim tarafından fethedildiği ve İslâmlaştırma faaliyetlerinin bu dönemde yoğun bir şekilde başladığı da söylenmektedir.⁽¹⁰⁾

Ashında Buhârâ'nın, bu tarihlerden önce de çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yaptığı ve hatta adını bu medeniyetlerdeki ilmi ve kültürel faaliyetlerin yoğunluğundan aldığı da belirtilmektedir.

"Buhârâ" kelimesinin; Uygur ve Hitaylar arasında "Puthane", Mecusiler arasında "Öğrenim Merkezi"⁽¹¹⁾, Sanskrikçede "Budist Medresesi"⁽¹²⁾, Özbek

(2) Bkz. Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.31.

(3) Mesela bkz. Buhârî, Cihad, 95, Menakıb,25; Nesâî, Cihad, 42.

(4) Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Zekeriya, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, tsz., 2. Baskı, s.274; Yazıcı, a.g.e., s.31.

(5) Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, IV, s.321.

(6) Bkz. Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, (4. Baskı), Kuzucular Ofset, Konya, 1998, s.137.

(7) Bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, "Peygamber ve Türkler", II. Türk Tarih Kurumu Kongresi, İstanbul, 1943, s.1013-1044.

(8) Aycan, a.g.m., s.321.

(9) Şeşen, Ramazan, "Bahârâ" mad., DİA, İstanbul, 1992, s.363; Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, DİB Yayınları, Ankara, 1991, s.13.

(10) Bkz. En-Narşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Bahârâ*, Farsçadan Arapçaya Çeviren: Emin Abdu'l-Mecid ve Nasrullah Mübeşşer, Dâru'l-Mearif, Kahire, tsz., s.69-77; Kitapçı, a.g.e., s.174; Sandıkçı, a.g.e., s.13.

(11) Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Bahârâ Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s.282.

(12) Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, 2.b., s.47

kaynaklarınca da “Manastır, İbadethane, Harem”⁽¹³⁾ anlamlarına geldiğine dayanılarak, Buhârâ’da İslâm’ın ve İslâmî ilimlerin hızla gelişmesinin bu medeniyetlerden kalan ananeye bağlı olduğu yorumları yapılmaktadır.⁽¹⁴⁾

Buhârâ ve civarı (Buhârî Yurdu) hadîs tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü sahih hadîsleri toplamak maksadıyla yazılan ilk eser, Muhammed b. İsmail el- Buhârî tarafından yazılmıştır. Yine önemli “sünen” eserlerinin yazarlarından Ebû İsa, bu coğrafyanın sınırları içerisinde kalan Tirmiz’li (bugünkü Özbek telaffuzunda Termiz) ed-Darimî de Semerkant’lıdır. Bunlara gelinceye kadar hadîs alt yapısını oluşturan bazı yerli muhaddisler yanında⁽¹⁵⁾ Arap asıllı muhaddisler de vardı.⁽¹⁶⁾

Bu öneminden dolayı Vambery gibi araştırmacılar, Buhârâ için “İslâm’ın Roması” tabirini kullanmakta ve bölgenin İslâmî ilimlerin en önemli merkezi olduğuna vurgu yapmaktadır.⁽¹⁷⁾ Bazı araştırmacılar da, hadîslerin asıl merkezini; Mekke ve Medine, konuşulduğu ve rivayet edildiği yerlerin; Mısır, Şam, Bağdat, Basra ve Kûfe, kaleme alındıkları ve yazıldıkları yerlerin ise; Buhârâ, Semerkand, Taşkent ve Tirmiz gibi merkezler olduğunu ifade etmektedirler.⁽¹⁸⁾

Sovyet Döneminde, acaba geçmişte önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış, İslâm ile birlikte özellikle Hadîs İlmi açısından önemli merkezlerden biri olmuş Buhârâ, Semerkand, Tirmiz, Taşkent kısacası, Buhârî Yurdu diye ifade edebileceğimiz bu bölgenin genelde İslâm, özelde hadîs ilmi açısından durumu ne olmuştur? Çalışmamızda, kısıtlı kaynaklara rağmen bu sorunun cevabı araştırılacaktır.

“Sovyet Dönemi Buhârî Yurdunda Hadîs”i, tek başına incelemek mümkün değildir. O dönemde din üzerinde yürütülen genel politikardan başta, Kur’ân olmak üzere hadîs de nasibini almıştır. Dolayısıyla İslâm’ın bu iki temel kaynağına yönelik Sovyetlerin genel tutumu, baskı ve eleştirileri, aynı zamanda hadîsin durumu hakkında da bilgi verecektir.

(13) Bkz. Dusimov, Z., H. Egamov, *Cay Namlarining Kıskaçça İzahli Lugati*, Yukituvçi Neşriyatı, Taşkent, 1977, s.35

(14) Bkz. Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çeviren: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.277; Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s.282.

(15) İlk üç asırda Buhârî yurdu diye nitelendirdiğimiz, Bahârâ, Semerkand, Tirmiz gibi Türkistan vilayetlerinde yapılan hadîs çalışmalarının sayısal dökümü için bkz. Sandıkcı, *a.g.e.*, s.477-481.

(16) Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s.288-309

(17) Esin, *a.g.e.*, s.47.

(18) Kitapçı, *ü.g.e.*, s.51.

2. Sovyet Döneminde İslâm'a Yönelik Baskı ve Eleştiriler

2.1. İslâma Yönelik Baskılar

Rus komutanlarından Frunze, Buhârâ'yı işgal edince, Lenin'e çektiği; "Kızıl Buhârâlılar ile birleşen güçlerimiz, kadim Buhârâ şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhların son dayanağı Buhârâ yok edildi..."⁽¹⁹⁾ şeklindeki telgrafı, hem Buhârâ'nın İslâm için ne kadar önemli olduğunu, hem de Rusların burayı işgalden sonra hangi halet-i ruhiyede bulduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Bundan sonra başlayan Sovyet Döneminde, inanç ciddi bir şekilde baskı altına alınmış ve altyapısı neredeyse tamamen tahrip edilmiştir.⁽²⁰⁾ Sovyetler, sistematik bir şekilde önce cami ve mescitleri tahrip etmiş, bu müesseselere ait vakıfların emval ve mülkiyetlerini devletleştirmiş, mektep ve medreseleri kapatmış, ileri gelen din adamlarının çoğunu hapis veya sürgün etmiştir.⁽²¹⁾

Buna rağmen Müslümanlar, 1917 ihtilalinden bağımsızlık yıllarına kadar, Sovyetler Birliğinde Marksizm-Leninizme karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. Sovyetler Birliğinin Müslümanlara karşı takip ettiği politikayı, "Sovyet toplumunda dinin ortadan kaldırılması" şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu politika ve ihtiva ettiği unsurların başında, İslâm'la ilgili dini müesseselerin çoğunun ortadan kaldırılması, geriye kalan dini müesseselerin kontrol altına alınması gelmektedir. Bu kontrol çerçevesinde, Türkistan, her birinin başında bir müftü bulunan, Müslüman heyetlerin faaliyet gösterdiği, dört bölgeye ayrılmış, bu müftülerin başına, Orta Asya Büyük Müftüsü ünvanını taşıyan görevli atanmıştır. Müftüler, din adamlarını tayin ve açık camileri kontrol yetkisine sahip olup, kendileri de SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesine bağlı bulunan Din İşleri Konseyi tarafından kontrol edilmekteydiler.⁽²²⁾

Bu strateji doğrultusunda, SSCB Yüksek Prezidyumu 31 Temmuz 1943'te Orta Asya Müslümanları için bir dinî idare kurulmasını öngörmüştür.⁽²³⁾ Nihayet Türkistan Cumhuriyetlerinden gelen 160 kişinin katılımıyla, 1943'te Orta Asya I. Ülema kurultayı toplanmış⁽²⁴⁾, Orta Asya'nın beş cumhuriyetinin Müs-

(19) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.105.

(20) Akıner, Shirin, "*Sovyet Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde Modernleşme, Siyaset ve İslâm*", Türkler, Çeviren: Barış Öngel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, XIX, s.43-44.

(21) Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993, s.56-57.

(22) Bennigsen, Alexandre K., "*Sovyetler Birliğinde İslâmî Uyanış ve Bazı Gelişmeler*", Çöküş Öncesi Sovyetler Birliğinde İslâmiyet ve Müslümanlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.56.

(23) Erşahin, *a.g.e.*, s.323.

(24) Bkz. Barthold, Vasiliç Viladimiroviç, *Asyanın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, s.405.

lümanlarını birleştiren bir dini idare kurma yönünde karar alınmıştır.⁽²⁵⁾ Daha sonra, bu amaçla Diniye Nezareti adındaki müessese kurulmuştur. Taşkent'te 20 Ekim 1943'te kurulan bu idarenin tam adı, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî Nazırlığı'dır.⁽²⁶⁾ Kuruluş amacı, yapısı ve çalışma düzeni, mali kaynağı ve görevleri⁽²⁷⁾ hakkında detaya girmeyeceğimiz Diniye Nazırlığı, Müslüman dinî nazırlıklarının en önemlisi idi. Taşkent müftüsüne bazen "Büyük Müftü" denir ve bütün SSCB Müslümanları adına resmen konuşmaya çağrılırdı. Nazırlığın dili Özbekçe idi.⁽²⁸⁾ Bunda da, Özbek nüfusun çokluğunun rol oynadığı düşünülebilir. Nitekim, 1979'da Sovyet nüfus sayımının verilerine göre, toplam nüfus 262.085.000 kişidir. Bunların 43.395'i Müslümandır. Müslüman nüfusun %75'i Orta Asya'da, geri kalanları ise diğer bölgelerde yaşamaktaydılar.⁽²⁹⁾ Bu %75'lik Müslüman nüfusun 12.000.000'unu da Özbekler oluşturmaktaydılar.⁽³⁰⁾

Yukarıda kısaca değindiğimiz baskılara rağmen, ulema, ilk dönemlerde mektep ve medreselerin sayısını artırmaya çalışmıştır. Bu çalışma sonunda, bazı yerlerde din okullarının sayısı ve nüfuzu genişlemiş ve bu eğilim, bütün Orta Asya'da yaygınlaşmıştır. Meselâ, 1926-1927 eğitim yılında, ulemanın girişi ile Andican bölgesinde Asaka ve Şehr-i Han'da 130 tane medrese açılmış, bunun sonucunda bazı şehirlerde din okullarının sayısı ve etkinliği, Sovyet okullarından daha fazla olmuştur.⁽³¹⁾

Bu durum karşısında baskılar iyice artmış, hatta Sovyetler zaman zaman verdikleri direktiflerle din adamlarını İslâm'ı kötöleyen beyanât vermeye ve yazı yazmaya zorlamışlardır. Bu zorlama etkili olmuş, 7 Nisan 1960 tarihli *Sovjetskaya Kirgiziya Gazetesi*'nde bir din adamı; "Allah'a inanmayınız, bu bir aldatmadır" başlığını taşıyan yazısında şunları söyleyebilmiştir: "Allah'a inanmayınız. Allah yoktur. Bu bir aldatmadır. Bu dalaletten kurtulunuz. Yeni mutlu hayatın (komünist hayatın) şuurulu kurucularının saflarında yer alınız". Aynı zamanda, Sovyetler, çıkardıkları bir kanunla Müslüman halkı ateist eğitimi görmeye zorlamış, okul çağındaki çocuklar okullarında, yetişmiş insanlar da

(25) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.324.

(26) Bkz. Bennigsen, Alexandre ve diğerleri, *Süfi ve Komiser*, Çeviren: Osman Türer, Akçağ, Ankara, 1988, s.33.

(27) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.325-340.

(28) Bennigsen, *a.g.e.*, s.33.

(29) Bennigsen, *a.g.e.*, s.21.

(30) Bkz. Bennigsen, *a.g.e.*, s.28.

(31) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.231.

konferans salonlarında verilen bu eğitimi takip etmek mecburiyetinde bırakılmışlardır.⁽³²⁾

Aslında, din aleyhtarı propaganda ve zihinleri bulandırma faaliyetinin prensipleri, 1925 ile 1928 yılları arasında ortaya konmuş, savaştan hemen sonra da tamamlanmıştır.⁽³³⁾ Bu tarihten sonra, İslâm aleyhinde çok güçlü bir propaganda yürütülmüştür. Bu çerçevede, 1948 ve 1976 yılları arasında sadece Özbekistan'da yüzlerce anti-İslâmî kitap yayınlanmıştır. Yine 1935'te 66 bin, 1959'da 146 bin 500 anti-İslâmî konferans gerçekleştirilmiştir.⁽³⁴⁾ 1980'den sonra ise, din aleyhtarı propagandaların daha da yoğunlaştırılmasıyla birlikte, özellikle İslâm dinine karşı mücadele etmek için Orta Asya da ve Kafkasya'nın Müslüman bölgelerinde, din aleyhtarı konuşmalar için özel okullar, Marksizm-Leninizm Üniversitesinin Ateizm Bölümü, Bilimsel Ateizm Üniversitesi gibi yeni müesseseler kurulmuştur.⁽³⁵⁾

Bütün bu ateist gayretler sonunda, hedef din olan İslâm, Kur'ân ve Hz. Muhammed'e yönelik eleştirilerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

2.2. İslâma Yönelik Eleştiriler

İslâmla ilgili olarak, gerek *Hudasızlar (Tanrısızlar) Dergisi* gibi süreli yayınlarda, gerekse müstakil eserlerde genel anlamda şu hususlar gündeme getirilmiştir:

Hudasızlar Dergisi'nin İslâm'a yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır:

İslâm'ın ortaya çıkmasındaki esas neden, Mekke ve Medine ticaret burjuvazisidir. İslâm, feodal devrimden ibaret bir hareketin ideolojisidir. İslâm, Hicaz'ın fakir köylülerinin ideolojisidir. İslâm, Yahudiliğin bir yan koludur ve köle sahiplerinin ortaya çıkardığı bir sosyal-dinî harekettir.⁽³⁶⁾

Bu derginin yanında, İslâmîyetin her türlü ilerleyici ekonomik girişimi yasakladığını, insanlığı hareketsizliğe ittiğini, hatta hayvanlaştırdığını savunan birçok eser kaleme alınmıştır.⁽³⁷⁾

⁽³²⁾ Saray, *a.g.e.*, s.57.

⁽³³⁾ Bennigsen, *a.g.e.*, s.63

⁽³⁴⁾ Erol, Mehmet Seyfettin, "*Özbekistan Cumhuriyeti*", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, XIX, s.641.

⁽³⁵⁾ Bennigsen, *a.g.e.*, s.63-64.

⁽³⁶⁾ Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.266-267.

⁽³⁷⁾ Kayabalı, İsmail ve Cemender Arslanoğlu, *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu*, Kömen Yayınları, Ankara, 1978, s.152.

Bu eserlerde, İslâm'daki gaybî güçlere inanmanın ve mistik hayatı tercih etmenin insanı gerçek hayattan uzaklaştırıp onu sahte hayallere sevkettiği, siyaset ve ideolojiden uzaklaştırdığı böylece pasifleştirdiği savunulur.⁽³⁸⁾

Zaman zaman ibadetlerden bahsedilir ve meselâ namazın mantıksız, zor, halkın menfaatlerine aykırı ve toplum için çok zararlı olduğu, namaz kılmayan Müslümanın toplum için daha faydalı işler yapabileceği, fitır sadakasının din-den olduğunun söylendiği ama bu yolla aslında din sırtından geçinenlerin rahat hayat sürmelerinin hedeflendiği⁽³⁹⁾ ifade edilir.

İslâm'a göre kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı, bunun ise kadınların aşağılandığı anlamına geldiği⁽⁴⁰⁾, ayrıca, şeriat kanunlarının, kadınların yaratıcılık, mucitlik kabiliyetlerini boğduğu, onların ictimai, siyasi ve medeni hayata katılımlarını engellediği⁽⁴¹⁾ vurgulanır.

Bazı kitaplarda da, İslâm'la ilgili olarak Müslümanların kafasını bulandıracak mahiyette sorular sorulmakta ve buna kendi ideolojileri açısından cevaplar verilmektedir. Bu sorulardan bazıları şunlardır: "Her yerde İslâm'ın örf-adebi bir midir?"⁽⁴²⁾ "Neden Müslümanlar Şiî ve Sünnî diye ayrılmışlardır?"⁽⁴³⁾ "İslâm kadınlara din hürriyeti vermiş midir?"⁽⁴⁴⁾ "Kâbe'de muallakta duran bir taşın olduğu söyleniyor. Bu nasıl taştır? Ona ne zamandan beri itibar edilmektedir?"⁽⁴⁵⁾

Bütün bunlara ilaveten, halk arasında dini ve dindarları kötülecek amacıyla söylenen hikâyeler, fıkralar, şiirler de yayınlanmıştır. Yakupcan Curaev'in "Özbek Halk İcacida Dinga Karşı Motivler" adlı eserinde bu tür ifadeleri bulmak mümkündür. Bu esere bakıldığında;

"Aşın yok ruza tutadi (Yiyeceği olmayan oruç tutar)

İşin yok namaz okiydi (İşi olmayan namaz kılar)"⁽⁴⁶⁾ şeklindeki şiirlerde, işsiz, fakir insanların dinle meşgul olacağı;

(38) Abdurasulove, T. ve Diğerleri, *İslâm ve Ataizm Savallar ve Cavaplar*, Taşkent, 1987, s.8-9.

(39) Bkz. Mûminov, İ. M., *İlmîy Ataizm Masalaları*, Özbekistan CCR Fan Naşriyatı, Taşkent, 1965, s.169-170; Afanasev, V. G., *Filosofik Bilim Asasları*, Özbekistan Naşriyatı, 1975, s.354.

(40) Bkz. *Ataizm ve Din*, Taşkent, 1966, s.340.

(41) Bkz. Mûminov, a.g.e., s.164.

(42) Bkz. *Yaşlar ve Din*, Özbekistan LKSM Merkezi Komitesi, Yaş Gvardiya Naşriyatı, Taşkent, 1989, s.24 vd.

(43) Bkz. *Yaşlar ve Din*, s.27 vd.

(44) Bkz. *Yaşlar ve Din*, s.29 vd.

(45) Bkz. *Yaşlar ve Din*, s.31 vd.

(46) Curaev, Yakupcan, *Özbek Halk İcadida Dinga Karşı Motivler*, Özbekistan CCP Fanlar Akademiyası Naşriyatı, Taşkent, 1965, s.26.

“Ne Cennet-i Rıdvan için
 Ne dinü iman için
 Ruza (oruç) tuttum can için
 Tekin (bedava) aşu nan (ekmek) için”⁽⁴⁷⁾

gibi şiirlerde de ibadetin dünyevî çıkarlar için yapıldığı vurgulanır. Ayrıca e-serde bolca, Müslüman din adamlarını halkın gözünden düşürücü molla, imam, fıkralarına da yer verilmektedir.⁽⁴⁸⁾

Bir yazarın, “Komünizmin toplumda tutabilmesi için kişilerin geçmişten kalan bağılıklarına ve hayatındaki dini merasimlerine karşı kesintisiz ve keskin tavır alıp, yeni ananeleri acele ve müdellel olarak günlük hayata sokmak zaruridir”⁽⁴⁹⁾ şeklindeki ifadesi, bütün bunların neden yapılmaya çalışıldığını açıklar mahiyettedir.

İslâm'ın geneline yönelik bu eleştirilerin yanında, özelde Kur'ân ve Hz. Peygamber'e yönelik eleştiriler de sıkça yapılmıştır. Şimdi bu eleştirilere kısaca göz atalım.

2.2.1. Kur'ân'a Yönelik Eleştiriler

Kur'ân'a yönelik eleştiriler bağlamında, Hudasızlar Dergisinde dile getirilen hususlardan bazıları şunlardır:

Kur'ân, İslâm'ın tamamını değil, ilk 20 yılını yansıtmaktadır. Kur'ân, “kollektif yaratma faaliyeti” sonucunda ortaya çıkmıştır. Ahiretle ilgili ayetler, Arap şiirinin bir yansıması ve o zamanki halk şiirinden seçmelerdir. Geçmiş kavimler ve şahıslarla ilgili efsaneler de çevre kültüründen ve dinlerinden alınmıştır.⁽⁵⁰⁾ Vahyin kaynağı “rüya”dır. Nitekim “inzâl” de, Allah'tan veya gökten düşmek değil; başa düşmek, akla gelmek demektir. Bu da ilhamdır. Dolayısıyla Kur'ân, öyle gökten inen bir kitap değil, Muhammed'in rüyasında gördükleri ve ruhuna doğan ilhamlardan ibarettir.⁽⁵¹⁾ Bazılarına göre de Kur'ân, sihatli bir şekilde yazıya geçirilmediği gibi, Muhammed'den sonra da aslı korunmamıştır.⁽⁵²⁾ Kur'ân, bir dönemde yaşayan, mücadele eden, tartışan, hakimiyet kuran bir sınıfın müşterek kanunlarını, örf-adetlerini ve dünya görüşlerini kendinde toplayan bir kitaptır.⁽⁵³⁾

⁽⁴⁷⁾ Curaev, *a.g.e.*, s.28.

⁽⁴⁸⁾ Meselâ bkz. Curaev, *a.g.e.*, s.134, s.140-141.

⁽⁴⁹⁾ Mûminov, *a.g.e.*, s.175.

⁽⁵⁰⁾ Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.271-272.

⁽⁵¹⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.273-274.

⁽⁵²⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.274.

⁽⁵³⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.274-275.

Bu derginin dışında, yazılan diğer eserlerde de Kur'ân hakkında değişik eleştiriler bulunmaktadır. Meselâ Osmanov, *İslâm Spravoçnik* adlı eserinde Kur'ân vahyi hakkında şunları yazmaktadır: “İslâm geleneğinde vahiy, güya Allah tarafından Muhammed Peygamber'e Cebrail vasıtasıyla getirilen haberdur. “Kur'ân, Allah'ın sözü olup Muhammed'e vahyedilmiştir” diye inanılır. Vahiy hakkındaki düşünce, tabiat güçleri ve hâdiselerini ilahlaştırma, onlardan korkma ve onları düşünmeme akibetini de getirmektedir. Dinî talimatlara göre, dinî kanun-kaideler vahiydir. Onlara insanın aklı ermez deyip kabul edilir ve bilime karşı gelinir. Dinî ideolojik felsefede vahiy, hakikati vasıtasız, gayri hissi anlayıştır. Onu sadece seçilen şahıslar yani evliyalar çileyile alabilirler deyip telkin edilir.”⁽⁵⁴⁾

Bazı yazarlar da Kur'ân'ın yazıya geçirilişi konusunda şüphelendirici ifadeler kullanılmakta ve onun sonradan yazıya geçirildiği, o zamana kadar insanların hafızalarında bulunduğu⁽⁵⁵⁾, hatta yazılma sebebinin de Resûlullah'ın vefatıyla Kur'ân'daki tahrif temayüllerinin ortaya çıkmasının bir sonucu olduğunu⁽⁵⁶⁾ zikretmektedirler.

Kur'ân'ın diğer dinler ve kültürlerle bağlantısı konusunda da şu görüşler dile getirilmektedir: Kur'ân, Yahûdi ve Hristiyan efsaneleriyle uygunluk arzirmektedir. Müslümanlara göre bu uygunluk farklı izah edilse de, aslında bu, mezkur tarihî efsanelerin, o dönemdeki tarihi duruma uygun biçimde yaratılmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁽⁵⁷⁾ Kur'ân, eski mukaddes kitaplardan ve eski Arap folkloründen derlemelerden meydana getirilmiştir.⁽⁵⁸⁾ Hatta bu derlemeler arasında Parsizm (Mecusilik)'in de etkisi vardır.⁽⁵⁹⁾ Ayrıca, Kur'ân'da yazılan ve şarkta yaşayıp adaletsizlik edecek olan Ye'cüc ve Mecuc, *İncil*'deki Gog ve Magog'tur ve oradan alınmıştır.⁽⁶⁰⁾ Kur'ân'daki birçok hikâyede, Arap folklorünün eseri olan 1001 gece masallarından motifler vardır.⁽⁶¹⁾

⁽⁵⁴⁾ Osmanov, M. A., *İslâm Spravoçnik*, Özbek Sovyet Ansiklopedisi Baş Redaksiyası, Taşkent, 1986, s.62-63; Ma'rufov, “vahiy” mad., *Özbek Tilinin İzahli Lugati*, Moskova Rus Dili Naşriyatı, Moskova, 1981, I, s.176.

⁽⁵⁵⁾ Bkz. Abdurasulove, T. ve diğerleri, *a.g.e.*, s.11; Saidbaev T. ve T. Taşlanov, *Dinî İtikad ve Yaşlar (Yaş Ataistler Yoldaşı)*, Özbekistan LKSM Merkezi Komitesi, 1986, s.19.

⁽⁵⁶⁾ Bkz. Saidbaev, T. ve T. Taşlanov, *a.g.e.*, s.20.

⁽⁵⁷⁾ Bkz. Cabbarov, Sancar. *Kur'an Afsaneleri ve Rivayatları*, Özbekistan CCR Fen Naşriyatı, Taşkent, 1986, s.10-11.

⁽⁵⁸⁾ Bkz. Cabbarov, *a.g.e.*, s.14-15.

⁽⁵⁹⁾ *Ataizm ve Din*, s.332.

⁽⁶⁰⁾ Bkz. Bartold, Vasiliç Viladimiroviç, *Asyanın Keşfi Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi*, Çeviren: Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000, s.125-126; Cabbarov, *a.g.e.*, s.33.

⁽⁶¹⁾ Bkz. Cabbarov, *a.g.e.*, s.48.

Eleştiri konularından biri de Kur'ân'da hayli birbirine zıt âyetlerin varlığı⁽⁶²⁾ iddiası üzerine kurulmuş ve; "Her ne kadar Muhammed kabiliyetli siyasetçi ve kendince mütefekkir ise de onun va'zlarından yaratılan Kur'ân'da Kompozisyon birliği, manevî ve mantikî birlik yoktur"⁽⁶³⁾ şeklinde eleştiriler yapılmıştır.

Kadınlar konusunda, Kur'ân'ın onları "şeytanın erkani" olarak tanımladığı, bunun da kadınları aşağılamak anlamına geldiği⁽⁶⁴⁾, Kur'ân'da erkeklerin onlardan üstün tutulduğu, Havva'nın Adem'in kaburgasından yaratılışının da bunu desteklediği⁽⁶⁵⁾, kadınların kocalarının mülkü sayıldığı ve erkeğin elinde mahkum konumuna düşürüldüğü⁽⁶⁶⁾ şeklinde ifadelere yer verilmektedir.

Kur'ân'da açıkça belirtilen yaratılış ayetleri de, "İnsan Kur'ân'da bahsedildiği gibi yaratılmamıştır. O maymundan gelmiştir"⁽⁶⁷⁾ şeklinde eleştirilmiştir.

Bu tür iddialardan sonra, komünizmin en güzel yol olduğu, Kur'ân'ın bütün mahiyetinin gayri ilmi olduğu, dolayısıyla İslâm Dini ve onun kaynağı olan Kur'ân akidelerinin takipçilerinin tamamen bertaraf edilmesinin muhakkak yerine getirilmesi gereken bir görev olduğu belirtilir.⁽⁶⁸⁾

Bu yıllarda yazılan eserlerde, görebildiğimiz kadarıyla, hedef olarak Kur'ân seçilmiştir. Kur'ân'la bağlantılı olduğu için zaman zaman Hz. Peygamber'den bahsedilmiştir. Ama sanki anlaşılmaşçasına, Hadîsten ve Sünnetten hemen hemen hiç bahsedilmemiş, sadece İslâm Şariatının kaynaklarının sayıldığı yerlerde, küçük bir bilgi olarak temas edilip geçilmiştir. İslâm hakkında yazılan sayfalar dolusu eserlerde hadîslerden söz edilmemesini, bilgisizlik olarak değil, özellikle yürütülen bir strateji olarak değerlendirebiliriz. Bununla birlikte, zaman zaman Hz. Peygamber'in hayatı gündeme getirilmiş ve bazı eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştirilere kısaca bir göz atalım.

2.2.2. Hz. Peygamber'e Yönelik Eleştiriler

Çarlık dönemi bazı Rus müsteşrikler, Hz. Muhammed'in varlığını kabul etmezken⁽⁶⁹⁾, sonraki dönemlerde bazıları peygamberlerin efsanevî şahıslar olduğunu⁽⁷⁰⁾ söylemişlerdir. Bekbolat gibi bazı yazarlar, Hz Muhammed'in tarihi

(62) Bkz. Cabbarov, *a.g.e.*, s.23.

(63) Bkz. Saidbaev-Taşlanov, *a.g.e.*, s.18-19; Cabbarov, *a.g.e.*, s.12.

(64) Bkz. Mominov, *a.g.e.*, s.153.

(65) Bkz. *Yaşlar ve Din*, s.29.

(66) Bkz. Curaev, *a.g.e.*, s.37.

(67) Abdurasulove ve Diğerleri, *a.g.e.*, s.23.

(68) Muminov, *a.g.e.*, s.155.

(69) Erşahin, *a.g.e.*, s.272.

(70) Bkz. Abdurasulove ve Diğerleri, *a.g.e.*, s.11.

bir şahsiyet olduğunu kabul eder, ancak, onun Kur'ân ortaya çıkmadan önce önemsiz biri de olmadığını, aksine Mekke'nin ileri gelenlerinden olduğunu⁽⁷¹⁾ söylerler.

Hız. Peygamber'in varlığı ve şahsiyeti konusunda bu iddialar öne sürülürken, bazı yazarlar da onun çeşitli "safсата" metinlerle insanların beynini zehirlediğini yazarlar.⁽⁷²⁾ Buna ilaveten, Muhammed'in keramet (mucize) gösteren biri olarak tasvir edildiği, bunun Kur'ân'da ve onun ahlâk ve tavırları hakkındaki riyayetlerde (hadisler) beyan edildiği, bu anlamda İncil'den etkilenildiği ifade edilmiş ve aslı olmayan efsaneler edasıyla anlatmışlar⁽⁷³⁾ ve Hız. Peygamber'e Vahiy gelmediğini, rivayet edilen efsanelerin büyük çoğunluğunu, Yesrib'deki Yahudilerden ve Suriye'ye gittiğinde oradaki Hristiyanlardan toplayıp aldığını⁽⁷⁴⁾ yazmışlardır.

Sovyetler döneminde, İslâm, Kur'ân ve Hız. Peygamber'e bakış, genel hatlarıyla yukarıdaki gibi olmasına rağmen, muhtemelen Müslümanların tepkisini azaltmak ve üçüncü dünya ülkeleriyle bağlantı kurabilmek için, çok sınırlı da olsa, din öğrenimine izin verilmiştir. Özbekistan'da ve genel olarak Orta Asya'da Sovyet Döneminde iki tür İslâm'ın ortaya çıktığı belirtilir.. Bunlardan ilki, "konformist" nitelikte olup devlet desteği ile yaratılmıştır. İkincisi ise bağımsız ve muhalif nitelik taşımaktadır.⁽⁷⁵⁾

3. Devlet Kontrolünde İslâmî Öğrenim ve Hadis

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Sovyet idaresi döneminde İslâm tamamen ortadan kaldırılamamış, ancak devlet güdümünde oluşturulan müftülük kurumuyla kontrol altına alınmıştı. Bunun için Stalin döneminde Müslüman nüfusun yoğun olduğu dört bölgede müftülük kurulmuştu. Kruşçev döneminde ise, İslâm'a karşı yeni bir saldırı başlatılarak, camilerin %25 kapatılmasına rağmen müftülük kurumuna dokunulmamıştı. Çünkü Kruşçev'in üçüncü dünya ülkeleriyle yakınlığını koruyabilmesi için, "Müslüman bir vitrine" ihtiyacı vardı.⁽⁷⁶⁾

Bu sebeple, II. Dünya Savaşı sırasında devlet kontrolü altındaki bir İslâmî hiyerarşi tekrar tesis edilmiş ve dinî uygulamaların bazı resmî unsurlarının yeniden ortaya çıkmasına izin verilmişti. Resmi Sovyet ulemasının eğitimi amacıyla biri Taşkent'te diğeri de Buhârâ'da olmak üzere iki medrese açılmıştı.

(71) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.271-272.

(72) Bkz. Curaev, *a.g.e.*, s.24.

(73) Bkz. Cabbarov, *a.g.e.*, s.36-37.

(74) Cabbarov, *a.g.e.*, s.35.

(75) Erol, *a.g.m.*, s.641.

(76) Erol, *a.g.m.*, s.641.

Bununla birlikte, dini inançların yerine “bilimsel ateizm”in getirilmesine yönelik kampanyada hiçbir kesinti meydana gelmemiştir.⁽⁷⁷⁾

3.1. Din Öğretimi Kurumları ve Hadis

1924'te Buhârâ Halk Cumhuriyetine son verilmiş, Bolşevikler, daha önce var olan İslâmî eğitim kurumlarının varlığını devam ettirmesini asla kabul etmemiş, buna ilaveten onlar üzerindeki devlet kontrolü ile de tatmin olmamışlardı. Neticede İslâmî eğitim kurumlarının Sovyet ideallerini yaymak için araç haline getirilemediği anlaşılınca, bu kurumlar kapatılmıştı.⁽⁷⁸⁾

Daha sonra, kuruluşuna izin verilen Diniye Nezareti, çeşitli aktivitelerin yanı sıra, yayın faaliyetlerine de katılmıştı. Evvela takvim çıkarılmış ve bunda bütün mübarek gün ve geceler belirtilmişti.⁽⁷⁹⁾ Bu Nazırlık 1946'da Özbekçe ve Arap harfleriyle, “Urta Asya ve Qazaqistan Müsülmanlarının Dinî Nazâriya Jurnalı” adında üç aylık bir dergi çıkarmıştı.⁽⁸⁰⁾ Bu derginin yerini 1969'da Özbekçe ismiyle “Sovyet Şarkinig Müsülmanları”, Arapça ismiyle de “Müsülmanân fi el-Şark el-Sufiyati” adlı üç aylık resimli bir dergi almıştı. Buna 1974'te, Fransızca ve İngilizce (Muslims of the Soviet East) iki yayın organı daha ilave edilmişti.⁽⁸¹⁾

Bu neşriyat dinî nazırlıklarla ilgili haberleri, bazen de üniversite profesörlerinin ve mahalli bilim akademileri üyelerinin imzalarını taşıyan tarihî, dinî ve siyasî konularda derinlemesine yapılmış bazı istisnai makaleleri veya fetva metinlerini ihtiva etmekteydi.⁽⁸²⁾ Buna ilaveten dergide, ayet tefsirleri, hadis tercümeleri de yer almaktaydı.⁽⁸³⁾ Bu Nazırlık aynı zamanda, Kur'ân, Fıkıh, Hadis ve Kültürel konularla ilgili kitaplar da yayınlamıştı.⁽⁸⁴⁾ Ancak ikinci Dünya Savaşından bu yana Kur'ân'ın üç veya dört, Buhârî'nin hadis külliyyatının ise bir tek defa basıldığı belirtilmektedir.⁽⁸⁵⁾ Bu arada, söz konusu dönemde Rusça hiçbir dinî neşriyatın bulunmayışı oldukça manidardır.

3.1.1. Diniye Nezareti ve Hadis Yayınları

Bilindiği gibi İslâm dünyasında hadisle ilgili en büyük alimler yetiştiren bölgelerden biri, belki de başta geleni, Türkistan'dır. Nitekim İmam Buhârî,

(77) Akıner, *a.g.m.*, s.43-44.

(78) Geniş bilgi için bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.233-236.

(79) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.349-353.

(80) Bennigsen, *a.g.e.*, s.40.

(81) Bennigsen, *a.g.e.*, s.40.

(82) Bennigsen, *a.g.e.*, s.40.

(83) Erşahin, *a.g.e.*, s.353.

(84) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.356-360.

(85) Bennigsen, *a.g.e.*, s.57.

Dârimî ve İmam Tirmizî Türkistan'lıdır. Bu bakımdan Diniye Nezareti fırsat buldukça vatandaşlarının yazdığı hadîs kitaplarını yayınlamaya çalışmıştır.⁽⁸⁶⁾ Önce 1970'te, daha sonra da 1980'de Taşkent'te Arapça olarak *el-Edebu'l-Müfred*'i⁽⁸⁷⁾, 1974'te de Buhârî'nin doğumunun 1200. yıldönümünü münasebetiyle onun el-Cami' ve Sülasıyyât adlı eserlerini yayınlamıştır.⁽⁸⁸⁾

Diniye Nezaretinin hadîsle ilgili yayınlarından birisi de Şemsuddinhan Babahanov'un *es-Sıhahu's-Sitte ani's-Selâm ve's-Sadaka beyne's-Şu'ub* adlı eseridir. Yazar, adından da anlaşılacağı üzere, her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulan dünya barışına katkıda bulunabilmek ve devletler arasında daha iyi ilişkiler kurulmasına ortam sağlamaya yardımcı olmak amacıyla, böyle bir eseri kaleme aldığını belirtmektedir. Kitapta önce altı büyük hadîs alimini kısaca tanıtmakta ve onların hadîs kitaplarından barış ve dostluk hakkındaki hadîslerden seçmeler vermektedir.⁽⁸⁹⁾

Diniye Nezaretinin yayınlarından biri diğeri de, *Muhtasaru Şemâili Muhammediye*'dir. 1990 yılında yayınlanan bu eser, Türkîce (Çağatayca) ve Arap harfleriyle basılmıştır. 158 sayfalık bu eserin renklendirilmiş kağıtlarının kenarları da süslemelidir.

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî Başkarması Başkanı Müftü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, bu esere yazdığı mukaddimede; "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî Başkarması, büyük vatandaşımız meşhur muhaddis, âlim Ebû İsa Tirmizî'nin doğumunun 1200. yılı münasebetiyle onun *Şemâilu Muhammediye* eserini yayınlamakta"⁽⁹⁰⁾ diyerek, hadîs eserleri yayınlamada öncelikli hedeflerinin vatandaşları olan muhaddisler olduğunu hissettirmektedir. Burada ayrıca şunu da belirtmek gerekir: Tirmizî'nin doğum yılı kutlamaları münasebetiyle tertip edilen konferansta, sadece onun Şemâil'i yayınlanmakla kalınmamış, hadîsle ilgili olarak gelecekte nelerin yapılacağı konusunda bazı kararlar da alınmıştır. Alınan bu kararlar içerisinde; hadîs ve muhaddisler hakkında diğer ülkelerde yapılan çalışmalarını araştırarak bir kurul oluşturulması, hadîs ilmini geliştirmek için Özbekistan'da düzenli olarak

⁽⁸⁶⁾ Geniş bilgi için bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.341-344.

⁽⁸⁷⁾ Bkz. İmam İsmail al-Buhârî, *al-Adab al-Müfred*, Özbekistan Yay., Taşkent, 1990.

⁽⁸⁸⁾ Bkz. Uvatov, Ubeydullah, *İman Nuri*, Yazuvçı Neşriyat, Taşkent, 1996, s.12-18; Erşahin, *a.g.e.*, s.358.

⁽⁸⁹⁾ Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.358.

⁽⁹⁰⁾ İmam Tirmizî, *Muhtasaru Şemâili Muhammediye*, Tercüme: Seyyid Mahmud Tırazî, Taşkent, 1990, s.3.

konferansların yapılması ve İmam Tirmizî adına bir üniversitenin kurulması da vardır.⁽⁹¹⁾

Diniye Nezareti yayınlarından bir diğeri de, daha önce Arapça olarak neşre-dilen, Buhârî'nin *el-Edebu'l-Müfred*'i, 1990 yılında Şemsuddin Babahanov ta-rafından tercüme ve izah edilmiştir. Eserin başında, bu kitabın Özbek dilinde ilk defa neşredildiği yazılmaktadır.⁽⁹²⁾

3.1.2. Diniye Nezareti ve Hadis Öğretimi

Diniye Nezareti yayın faaliyetleri yanında, din eğimi faaliyetlerini de sür-dürmüştür. Buhârâ'da Bolşevik Devrimiyle beraber çoğu medreseler yıkılmıştı. Bazı cami ve medreselerden harap olmayanlar da depo, lokanta veya ikâmetgah olarak kullanılıyordu⁽⁹³⁾ Bu yıkımdan ayakta kalan birkaç eğitim kurumundan biri, Mir Arap Medresesi idi. Bu medresede çeşitli derslerin yanında hadis de öğretilmekteydi.

3.1.2.1. Mir Arap Medresesi ve Hadis

Bu medrese⁽⁹⁴⁾, 1945-46 öğretim yılında 5 yılı ibtidaî ve 4 yılı rüşdî (orta öğretim) olmak üzere 9 yıllık⁽⁹⁵⁾, bazı kaynaklara göre de yedi yıllık⁽⁹⁶⁾ eğitim süresiyle açılmıştır. 1955'te bölgeyi ziyaret eden Emel Esin, Mir Arap Medre-sesinin 1955'te Orta Asya'nın tek açık medresesi olduğunu zikretmekte⁽⁹⁷⁾ ve devamla; "Avluda talebenin spor yapabilmesi için bir voleybol filesi kurulmuş-tu. Ramazan münasebetiyle medrese tatildi. Ancak bir iki hücrede oturanlar kalmıştı. (...) Özbek kıyafetinde idiler (...) Tahsil programlarını sorduk, "Türkî, Arabî, Fârisî, Tarih, Riyaziye gibi ilimler okuruz" dediler. "Kur'ân da okur musunuz?" diye sorunca, "Kur'ân da okuruz, Buhârî ve Neseffî de okuruz" cevabını verdiler"⁽⁹⁸⁾ demektedir.

Bu dönemde medresedeki bütün Müslüman bölgelere mensup öğrencilerin toplam sayısı 50 civarındaydı. Yıllık 10'dan daha az sayıdaki medrese mezun-

(91) "Imam al Tirmidhi and the Modern Age", The American journal of Islamic Social Sciences, Volume:8, Number:1, March 1991, s.184-185.

(92) İmam İsmail el-Buhârî, *al-Adab al-Mufrad*, Çeviren: Şemsuddin Babahanov, Taşkent, 1990.

(93) Esin, *a.g.e.*, s.47; Buhârî'nin 1950'li yıllarını değişik yönlerden araştırmak için bkz. Fitzroy Maclean, *Back to Bokhara*, London, 1959, 5.b. s.156

(94) XVI. Asırdan kalan Mir Arap Medresesi, Ubeydullah Han devrinde inşa edilmiştir. Ye-men'den gelen ve bu sebepten kendisine Mir Arap denen Abdullah Yemenî, medresenin mü-dürü olmuştur (Esin, *a.g.e.*, s.49).

(95) Erşahin, *a.g.e.*, s.362.

(96) Bennigsen, *a.g.e.*, s.39.

(97) Esin, *a.g.e.*, s.49

(98) Esin, *a.g.e.*, s.49.

ları, ya imam oluyorlar, veya eğitimlerini daha da geliştirmek üzere yüksek okula, Taşkent Medresesine gidiyorlardı.⁽⁹⁹⁾

Kur'ân'dan sonra İslâm'ın ikinci kaynağı durumunda olan hadîs, medrese geleneğinde önemli bir yer tutar. Bu bakımdan Mir Arap medresesi müfredatında hadîs dersleri de vardı. Bu müfredata bakınca şu tabloyu görürüz:

Mir Arap medresesi 1975-1976 öğretim yılı, ders saatleri dağılımında 676 saatle Kıraatu'l-Kur'ân başta gelmekteydi. Onu sırasıyla 510 saatle el-Mütala'a ve'l-Edeb, 272'şer saatle Sarf, Nahiv ve Rus Dili ve Edebiyatı, 240 saatle Fıkıh, 228'er saatle, Hüsnü Hat ve Tefsir, 204 saatle de Hadîs takip etmekteydi. Hadîs dersleri, 3. sınıfta haftada 2 saat, 5. sınıfta haftada 6 saat olmak üzere her iki sınıfta ayda 24 saati bulmaktaydı.⁽¹⁰⁰⁾ Hadîs derslerinde çoğunlukla *Miškâtu'l-Mesâbih* kitabı takip edilir, usûl dışında, çeşitli konularla ilgili hadîs metinleri de okutulurdu.⁽¹⁰¹⁾

3.1.2.2. İmam İsmail el-Buhârî Medresesi ve Hadis

Bölgedeki bir diğer eğitim kurumu da Barakhan Medresesi/İmam Buhârî İslâm Enstitüsü⁽¹⁰²⁾ başka bir adıyla İmam İsmail el-Buhârî Medresesi'dir.⁽¹⁰³⁾ Kur'ân, Tefsir, Hadîs, İslâm Tarihi ve Arapça derslerinin yanı sıra değişik kültürel derslerin de verildiği⁽¹⁰⁴⁾ bu medrese, 1971'de kurulmuş bir yüksek araştırmalar enstitüsü niteliğinde olup eğitim süresi 4 yıldır. Medresenin 1978'de otuz öğrencisi vardı. Buradan mezun olanlar, ilâhiyatçı, hukukçu veya dört dinî nazırlıkta görev almaya hak kazanıyorlardı.⁽¹⁰⁵⁾

İmam Buhârî İslâm Enstitüsü'nde, Mir Arap Medresesi müfredatı biraz daha genişletilerek uygulanmış, dinî derslerin yanında yabancı diller de okutulmuştur. Söz konusu dillerin okutulmasında ileri sürülen gerekçeler şunlardır: Arapça, Kur'ân dili ve belki bütün Müslümanlarla ilişki kurma dili, Rusça çok milletli SSCB'de her kişinin bilmesi gereken ortak dil, İngilizce ise dünyada en çok konuşulan dildir.⁽¹⁰⁶⁾

Sovyet kaynaklarında bilgi verilmemesine rağmen, sözlü ifadelerden hareketle, 1971-1991 yılları arasında ortalama her yıl 15 öğrencinin alındığı ve 10-15 mezun verildiği belirtilen bu medresede öğrencilerin büyük çoğunluğunu

⁽⁹⁹⁾ Bennigsen, *a.g.e.*, s.39.

⁽¹⁰⁰⁾ Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.368.

⁽¹⁰¹⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.367-368.

⁽¹⁰²⁾ Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.363-366.

⁽¹⁰³⁾ Bennigsen, *a.g.e.*, s.39.

⁽¹⁰⁴⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.366.

⁽¹⁰⁵⁾ Bennigsen, *a.g.e.*, s.39.

⁽¹⁰⁶⁾ Erşahin, *a.g.e.*, s.368.

Özbekler oluşturmaktaydı.⁽¹⁰⁷⁾ Mezun olan başarılı öğrenciler, üst seviyede tahsil görmek üzere, yurt dışına gönderiliyorlardı. Bu çerçevede, ilk olarak Ağustos 1955'te 3 kişi Ezher Üniversitesine gönderilmişti. Uygulama daha sonra da devam etmiş ve öğrenciler çoğunlukla, Kahire-Ezher, Fas-Kayravan, Libya-el-Beyza ve Şam Üniversitelerine gönderilmişti.⁽¹⁰⁸⁾

Bu iki medrese sayesinde Sovyet Müslümanlığı, entelektüel ve meslekî seviyeleri yüksek olup Rusya dışında bulunan İslâm ülkelerindeki meslektaşlarıyla boy ölçüşebilen küçük bir ulema grubuna sahip olmuştur.⁽¹⁰⁹⁾

Bu ara işlek olmayan ve hadîs eserleri konusunda zengin olduğunu düşündüğümüz Buhârâ Kütüphanesi'ne de değinmek gerekir. 1955'te Emel Esin Buhârâ'yı gezmiş ve eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: "Küçük bir medrese olan Buhârâ Kütüphanesini ziyaret ettik. Önünde binanın kendisinden daha yüksek bir heykel grubu dikilmişti(...) Medresenin hücrelerine kitaplar yerleştirilmişti. Muhtelif "kol yazması" yani el yazması eserler gördük. *Kenzü'l-Ummâl* tesmiye edilen hadîsler külliyesinin bir nüshası bunların arasındaydı."⁽¹¹⁰⁾ Bu ifadeler, hadîs açısından dikkat çekicidir. *Kenzü'l-Ummâl* gibi, dünyadaki en hacimli hadîs kitabının bir nüshasının, baskıcı dönemde bu kütüphanede bulunması, alimlerin hadîsle olan bağlantısını göstermesi bakımından önemlidir.

Devlet destekli genel din öğretimi altında son derece sınırlı olan hadîs eğitimi kuşkusuz yetersiz kalmıştır. Bunun yanında, bazen hadîsi eleştiren, hatta bazen geri kalmışlığın sebebi olarak algılayan Müslümanlar da çıkmıştır. Bu konuda, özellikle bazı ceditcilerin yaklaşımları dikkat çekicidir. Meselâ Buhârâ Ceditcilerinden Abdurrauf Fıtrat⁽¹¹¹⁾, çeşitli görüşlerinin yanında, Buhârâ'da yaygınlaşan bid'at ve hurafelere karşı çıkmakta, bu durumun Buhârâ'yı batıran sebeplerden biri olduğunu söylemekte, yeni gelişmeler için özgün fikir üretmeyen ulemanın da bunda katkısı olduğunu belirtmektedir. Ulemanın, dini düşünceyi asıl kaynaklarına dayandırma yerine, üstatlarından gelen kavilleri esas kabul etmeye başlamalarını eleştirmiş ve bundan hadîsi de sorumlu tutmuştur. Fıtrat, bunu; "Siz de bilirsiniz ki, pek çok hadîs vardır. Fakat onların tamamı Hz. Peygamber'in hadîsi değildir. Çoğu uydurmadır. İmam Muhammed İsmail el-Buhârî, Sahih-i Buhârî'yi meydana getirmek için 600.000 hadîsi toplamış, ancak onların içinden 9200'ünü sahih olarak ayırıp kitabına almıştır ki bu hadîslerin de 3000'i asıldır. Yine bir başka rivayete göre, İmam Buhârî 600.000

(107) Erşahin, *a.g.e.*, s.370.

(108) Bkz. Bennigsen, *a.g.e.*, s.39; Erşahin, *a.g.e.*, s.371.

(109) Bennigsen, *a.g.e.*, s.39.

(110) Esin, *a.g.e.*, s.50.

(111) Geniş bilgi için bkz. Erşahin, Seyfettin, "*Bahârâ'da Ceditcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat*", Dini Araştırmalar, Cilt: 1, Sayı: 3, Ocak 1999, s.213-255.

hadisten 6000'ini seçmiştir. Burada önemli olan bir nokta var. İmam Buhârî, h. 256'da vefat etti. Bilindiği gibi, Peygamber zamanından başlayıp İmam Buhârî dönemine kadar 600.000'e yakın uydurma hadîs ortaya çıkmış. Kim bilir, İmam Buhârî'den günümüze kadar geçen 1070 yıl içinde kaç milyonlarca hadîs uyduruldu? Bu nedenle üstattan duymakla bir hadîs sahih olmaz" sözleriyle ifade etmişti.⁽¹¹²⁾

O, bu ifadeleriyle, mevcut hurafelerin birtakım uydurma hadîslerle desteklenmesine karşı çıkmak isterken, Buhârî'deki 3000 hadîsin dışındaki bütün hadîslerin uydurma olduğu şeklindeki gayri ilmi bir görüş ortaya atmıştır. Ayrıca, Buhârî'deki hadîs sayıları hakkında da yanlış bilgi vermektedir. Bütün bunları, güya bid'at ve hurafelerle mücadele etmek adına yapmaktadır.

Bağımsızlık yıllarında, *Hadis ve Hayat* adında bir eser yazmaya başlayan, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, o dönemlerdeki hadîsin durumunu özetle şöyle anlatmaktadır:

İkinci Dünya Savaşından sonra, Hüdâsızlar başımıza bela oldu. Bu ara, devletin gözetimi altında belirli kişilere din ile uğraşma ve öğrenme izni verildi. Bu bağlamda, biraz *Mişkatü'l-Mesâbih* okutuldu. Fakat halkın çoğu okumamıştı ve kendi dillerinde de kitap yoktu. Sadece Said Mahmud Tırazi'nin hicret edip yurt dışında yazdığı *Riyâzu's-Sâlihîn*'den tercümelere vardı. Bu da çoğunun eline geçmiyordu. Tataristan'da gizlice neşredilen Arapça *Mişkât* okuyan bazı kişiler vardı. Bununla birlikte Tatarca basılan *Bin Bir Hadis ve Cevâmi'u'l-Kelim* sayılı kişilere nasip oluyordu. Siyaset içerikli bazı hadîslerin tercümesi matbuatta ilan ediliyordu. İyi niyetle *Sahih-i Buhârî* tercüme edilmeye başlandı. Ancak bu da tamamen tercümanların şahsi işi haline geldi. İlimden haberdar olan kişiler, hadîslerin manalarını açıklamaya çalıştılar. Ama, bu işlerin hepsi plansız ve ilmi ölçülerden uzaktı. Bu ara biraz dini bilgisi olanlar arasında türlü sorular ortaya çıkmaya ve anlamayanlar baş göstermeye başladı. Ortaya çıkan bu sorulara bilimsel cevap verecek kişiler bulmak zordu. Anlamayanları bertaraf etmek bundan da zordu. Böylece bazı kişiler hadîsleri kendilerince telkin etmeye başladılar. Meselâ, ömürlerinde ne kadar günah işleseler de, hacca gidip gelenler, ilgili hadîsi⁽¹¹³⁾ kastederek; "Hacca gittik ve günahlarımız af oldu. Bir daha gidersek bundan sonra işleyeceklerimiz de af olunur" deyip, öncekinden daha fazla günah işlemeye başladılar. Cuma namazı hakkında, "İki Cuma

(112) Bkz. Erşahin, *a.g.m.*, s.251-252.

(113) Burada Resulullah'ın; "Kim Allah için hac eder ve bu sırada aykırılık yapmaz ve günah işlemezse, annesinden doğmuş gibi temiz olarak döner" hadîsine atıfta bulunmaktadır. (Hadis için bkz. Buhârî, Hacc, 4).

arasındaki günahlar silinir” denilerek ilgili hadîsi⁽¹¹⁴⁾ yanlış anlayan bazı kişiler, haftada bir defa cumaya gelip, diğer günler günah işlemeye devam ettiler. Yine bazıları, “Resûlullah, “La İlahe İllallah” diyen Cennete girer”⁽¹¹⁵⁾ demişlerdir. Dolayısıyla, “İnsan namaz kılmasa da olur” diyerek kendilerince hüküm çıkarmaya başladılar. Bütün bu anlayışlar, halkımıza Resûlullah’ın sünneti ve hadîsleri hakkında bilgiyi ilmi ve planlı olarak verme zarureti ortaya çıkardı. Kur’ân’ın tefsiri ile meşgul olduğum yıllarda birinin bunu yapmasını ümit ettim, ama kimse el uzatmadı...⁽¹¹⁶⁾

Müslümanlara yönelik Sovyet baskıları, dinsizleştirme faaliyetleri yetmezmiş gibi, zaman zaman hadîsle ilgili bazı iddialar ve yanlış algılamalar da Hadîsin Buhârî Yurdunda hangi durumlarla karşı karşıya geldiği konusunda genel bir bilgi vermektedir.

Diniye Nezaretinin yayın ve öğretim faaliyetleri yanında, bu kurumla bağlantılı olmayan bazı neşriyatta da hadîsle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Şimdi bu neşriyatta yer alan bilgilere kısaca göz atalım.

3.2. Ansiklopedik Eserler ve Hadîs

Sovyetlerin son dönemlerinde yayınlanmaya başlayan *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*’nde, “Avrupa ve Rusya’da İslâm Dinini öğrenmeğe esasen XIX. Asrın ortalarında başlanılmıştır (...) (Dini öğrenen bu kişiler) İslâm Dininin ortaya çıkış konularında idealistlik pozisyonunda durdular ve bu meseleyi bilimsel olarak anlatmadılar”⁽¹¹⁷⁾ denilerek, İslâm’ın çeşitli kavramları madde başlığı yapıp, güya bilimsel bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu maddeler arasında çok sınırlı da olsa, “hadîs”le ilgili olanlar da vardır. *Özbek Sovyet Ansiklopedisi* dışında diğer bazı ansiklopedik eserlerde de bu kavramlara yer verilmiştir. Bu eserlerde hadîsle ilgili kavramlar açıklanırken bazen Hadîşçilerin kullandığı anlamlar verilmekte, bazen İslâm alimlerince genel kabul gören meşhur tanımlar yerine daha hususi tanımlar kullanılmaktadır. Bazen de bu tanımlarda hadîs ıstılahı anlamı değil de daha çok o günkü gelecekteki anlam verilmekte ve hadîs ıstılahı olduğuna işaret edilmemektedir. Bu-

⁽¹¹⁴⁾ İlgili hadîsin metni şöyledir: “Bir kimse Cuma günü boy abdesti alır ve bu temizlikte mübalağa yapar, sonrada güzel koku sürünür ve cumaya gider, bu arada da iki insanın arasını açmaz ve farz olan namazını da kılar, imam hutbe okurken de konuşmazsa, önceki Cuma ile bu Cuma arasındaki günahları af edilir” (Buhârî, Cuma, 18).

⁽¹¹⁵⁾ Hadîs için bkz. İbn Hibbân, *Sahih*, Thk: Şuayb el-Arnautî, *Müessesetü’r-Risâle*, Beyrut, 1993, 2. b. I, s.392 (Hds. No:169).

⁽¹¹⁶⁾ Bkz. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, *Hadîs ve Hayat*, Baskı yeri ve tarihi yok, I, s.132-134.

⁽¹¹⁷⁾ Bkz. Özbekistan CCR Fanlar Akademiyası, *Sovyet Özbek Ensiklopediyası*, “İslâm” mad., Taşkent, 1974, V, 96.

rada, örnekleme açısından hadîsle ilgili bazı kavramlara hangi anlamların verildiğine işaret kısaca bir göz atalım.

Bu kavramlardan biri “hadîs”tir. Hadîs bu eserlerde bazen; “Kur’ân’ın tefsirleri, İslâm’ın akideleri, itikada dair talepleri, hukukî ve ahlâkî normları, sınırları” olarak açıklanmıştır.⁽¹¹⁸⁾ Bazen; “İslâm Dininde Kur’ân’dan sonraki mukaddes kaynak, Muhammed’in hayatı, faaliyeti ve talimatları, hakkındaki rivayetler”⁽¹¹⁹⁾ ve bazen de; “Muhammed Peygamber’den kalan söz ve Peygamber hakkındaki rivayetler, hikâyeler.”⁽¹²⁰⁾ olarak tanımlanmıştır.

Bu tanımlardan hiçbirisi Hadîs Usûlündeki tanımlarla yüzde yüz örtüşmemekle beraber, yanlış da değildir. Dikkati çeken hususlardan biri, hadîs denilince, sadece “merfû” hadîslerin anlaşıldığı, “mevkûf” ve “maktû” hadîslere yer verilmediğidir. Böylece hadîs kavramına genel anlamı değil, özel anlamı verilmiştir.

Bu eserlerde zaman zaman, Kur’ân ve hadîs bütünlüğü, hadîs tarihi, hadîs eserleri, hadîs uydurmacılığı hakkında da kısaca bilgi verilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Kur’ân, Müslümanlar topluluğunun bütün hukukî ve ahlâkî meselelerini ihata etmediğinden dolayı VII. asrın sonu, VIII. asrın başında hadîsler yazılmaya başlandı. Hadîslerde Arap halifeliğindeki sınıfsal zıddiyetler, İslâm ilahiyâtı, şeriat telkini ifade edilip, türlü sınıf ve içtimâî gruplar menfaatinin aksetmesi için, biri birine zıt gelen fikirler ortaya çıktı. Zaman geçtikçe hadîsler seçilip, gereklileri bir sisteme bağlandı. IX-X. asır başlarında dindarlar arasında itibar kazandı ve hadîslerin altı eserde toplanması sağlandı. Bunlardan özellikle iki tanesi *Sahîhi Buhârî* ve *Sahîhu Müslim* çokça meşhur oldu. Hadîslerin toplamına “sünne”, onları toplayan, şerh eden, terğib eden kişilere de “muhaddis” denildi.⁽¹²¹⁾

Bu eserlerde dikkat çeken bir diğer önemli husus da, hadîsin değerini küçültücü ifadeler kullanılmasıdır. Bu bağlamda Osmanov; “Hadîs, hükümrân sınıf menfaatinin üstün kılıp, halkı itaat etmeye teşvik etmiştir. Şimdiki zamanda harici şark memleketlerinde, bunun gibi Sovyet ittifakındaki İslâm modernistleri, Kur’ân ayetleri gibi hadîslerin de zamanın ruhuna uyarlayıp, yeni yeni telkinlerde bulunmaktalar”⁽¹²²⁾ şeklinde ifadeleriyle, hadîsin yöneticilerin arzuları

⁽¹¹⁸⁾ Özbekistan CCR Fanlar Akademiyası, *Sovyet Özbek Ensiklopediyası*, “İslâm” mad., Taşkent, 1974, V, 97.

⁽¹¹⁹⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.199.

⁽¹²⁰⁾ Ma’rufov, Z. M., “Hadîs” mad., *Özbek Tilinin İzahlı Lugati*, II, s.6701.

⁽¹²¹⁾ Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “hadîs” mad., XIV, s.342.

⁽¹²²⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.199.

doğrultusunda uydurulduğunu belirterek, özellikle modernist alimlerin, hadîsi güncelleştirme gayretlerine dikkat çekmekte ve aslında bunun İslâm ülkeleri kaynaklı bir akım olduğunu ifade etmektedir.

Söz konusu kavramlardan bir diğeri de “sünnet”tir. Sünnet kısaca; “Muhammed’in hikmetli sözleri, isabetli çözümleri, ibretli ve ahlâkî kaideleri”⁽¹²³⁾ şeklinde tanımlandığı gibi, “Muhammed Peygamber ve onun işleri, sözleri hakkındaki birkaç bin hadîsten, efsanevî hikâyeden ibaret “mukaddes rivayetler” toplamı, Sünnilerin Kur’ân’dan sonraki ikinci dinî akideleri, dinî merasim ve örf adetleri”⁽¹²⁴⁾ şeklinde de açıklanmıştır.

Sünnet bazı kaynaklarda, kelime anlamı, tarihi süreci bağlamında da değerlendirilmekte ve şöyle denilmektedir: “Sunna, Arapça, adet, an’ane, hareket tarzı. İslâm’da Müslümanlar için ibretli kabul edilen Muhammed’in sözleri, hareketleri. Sünnet hakkındaki rivayetler hadîslerde verilir ve toplanır. Sünnet, Kur’ân’dan sonra onu tamamlayıcı kaynak, İslâm ilahiyat ve şeriatının ikinci esası konumunda kabul edilir. Sünnet, VII. asrın ortalarında toplanmaya başlandı. Bunda Arap halifelerinin sınıfsal ilişkileri, içtimaî zıtlıkları, İslâm ideolojisindeki dahilî mücadeleler öz ifadesini buldu. Türlü sınıf ve toplumsal grupların vekilleri hadîsler uydurup kendi menfaatlerini ifade etmeye yeltendi. İki buçuk asır sonra hadîsler çoğalıp gitti. IX. asra gelince, bunlar sistemleştirildi ve din, ahlâk ve fikhin mukaddes kaynağı haline dönüştü. (...) Sünnette, tarihî temele sahip olmayan rivayetlerin varlığının yanında, ilk iki asırdaki Müslümanların sosyal tabakalarını gösteren tarihî malumatlar da bulunmaktadır. Şimdiki İslâm ilahiyatçıları ise sünneti zamanın ruhuna uygun telkin etmeye çalışmaktadırlar.”⁽¹²⁵⁾ Bu ifadelerle, okuyucuya, hadîslerle çok farklı unsurların karıştığı fikri verilip, hadîse olan güvenin sarsılmasının hedeflendiği düşünülebilir.

Bu eserlerde, hadîs hakkındaki bir diğer konu da, Buhârî’nin Sahih’iyle ilgili olup, şöyle ele alınmaktadır: “Asıl adı *al-Câmi’ al-Sahih*. Güvenli Toplam (İşanarlı Toplam). Hadîs camilerinden biri. Muhaddis el-Buhârî tarafından hazırlanmıştır. İslâm Dini Tarihine ait en mükemmel kaynaklardan sayılmaktadır. İçinde Muhammed ve onun sahabelerinin hakkındaki hadîslerden başka, İslâm Hukuku, merasimleri, hem de o devrin tarihi ve etnografyasına ait hadîsler derlenmiştir. Malumatlara göre, Buhârî, 600 bine yakın hadîs toplamış, onlardan sadece 7250 tanesini kitabına almıştır. Tamamı dört kısım (cüz)dan ibarettir. I. Kısım; dinî talimat ve rükünleri, II. Kısım; şeriat normlarını, III. Kısım; ilk

(123) Mûminov, *a.g.e.*, s.157.

(124) Ma’rufov, “*Sünnet*” mad., II, s.84.

(125) Osmanov, *a.g.e.*, s.156.

İslâm tarihi ve Kur'ân tavsifi meselelerini, IV. Kısım; örf-adet, merasim ve ah-lâka ait talepleri içermektedir. *Sahih-i Buhârî*, sonraki Müslümanlar arasında büyük itibar kazanmış ve Müslüman memleketlerde çokça neşredilmiştir.”⁽¹²⁶⁾

Hadîs kavramlarından “sahabe”ye değinilirken de şöyle denilmiştir: “Saha-be, Muhammed’in yakın yardımcıları, safdaşları. İlk İslâm döneminde Medi-ne’deki Müslümanlar topluluğu, Muhâcir ve Ensâr’dan bir grup Muhammed’e yakın durdular, onun maslahatçıları sıfatıyla rol oynadılar. İşte onlara sahabe denildi. Bu zatlar İslâm tarihinde yüce şahıslar olarak anıldılar.”⁽¹²⁷⁾

Bu tarifte, “sahabe”ye, klasik eserlerde şöret bulan, “Hz. Peygamber”i Müslüman olarak görüp, Müslüman olarak ölen kişiler”⁽¹²⁸⁾ açıklaması yerine, daha özel bir anlam yüklenmiş ve sadece Muhâcir ve Ensâr’dan Hz. Peygam-ber’e yakın olanların sahabe olduğu belirtilmiştir. Hatta bazı tanımlarda; “Sahabalar, Muhammed’in yakın yardımcıları, safdaşları. Sahabe evladına mensup kişiler, nesil be nesil ayrıcalıklı kılınp, hocalar denilerek devam etti-rilmiştir”⁽¹²⁹⁾ ifadesi kullanılarak, bu silsilenin hocalar adıyla devam ettirildiği söylenmiştir ki, bu tanımın çok özel de olsa birinci kısmına katılmakla beraber, “sahabe evladı” ve “hocalar” kısmına katılmak mümkün değildir, hadîsçilerden hiç kimse de sahabeyi bu şekilde anlamamıştır.

Hadîs denilince akla gelen kavramlardan biri de şüphesiz “rivayet”tir. Bu eserlerde rivayete, kelime anlamı olan; “Hikâye etmek, nakletmek” manaları verildikten sonra, başka bir madde başlığı olarak alınan “rivayet”e de; “Şeriat kanunlarının tatbik edilişi yönünde alim, müftü tarafından verilen yazılı fikir, fetva” denilerek halk arasındaki anlamı verilirken hadîsle bağlantısı kurulma-maktadır¹³⁰. Yine râvî için de “rivayetçi, rivayet eden, rivayeti söyleyen” mana-ları verilmekte ve hadîsteki özel manası değil, Özbek dilindeki genel manası zikredilmektedir.⁽¹³¹⁾

Hadîs eserleri hakkında kullandığımız kavramlardan biri de “şerh”tir. Ancak Sovyet döneminde yazılan bu eserlerde şerh, “İzah etme, anlatma, açıklama, ki-tap metnini izah etme, onun ilmî açıklamasını yapma...”⁽¹³²⁾ şeklinde açıklan-mış ve hadîsle bağlantısı kurulmamıştır.

⁽¹²⁶⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.154; *Özbek Sovyet Ensiklopediyası*, “Sahih-i Buhârî” mad., IX, s.556.

⁽¹²⁷⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.154-155.

⁽¹²⁸⁾ Sahabî tanımları için meselâ bkz. Aydınli, *Abdullah, Hadîs İstilahları Sözlüğü*, Timaş Yayın-ları, İstanbul, 1987, s.133; Uğur, Müsteba, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.230-231.

⁽¹²⁹⁾ Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “*Sahabalar*” mad. IX, s.557.

⁽¹³⁰⁾ Bkz. Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “*Rivayet*” mad., IX, 270; Ma’rufov, *a.g.e.*, I, s.624.

⁽¹³¹⁾ Ma’rufov, *a.g.e.*, “*Rivayetçi*” mad., I, s.624

⁽¹³²⁾ Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “şerh” mad., XII, s.641.

Hadîsin güvenilirliği için son derece önemli olan “isnad” ise şu şekilde açıklanmaktadır: “İsnad, delil, esas. İslâm’da her bir hadîsin terki bî kısmı. İsnad’da, hadîs rivayetinin başlangıcında onu ilk bulup söyleyen ve işiten kimseden başlanıp, hadîsi toplayan bütün şahısların isimleri birer birer gösterilir. Hadîsin hakiki mi yoksa sahte mi olduğunu alimler bu isimlerle kontrol ederler. Hadîsi yazan kişilerin yaşadığı yıllar denk gelirse, isnad doğru demektir. Bu aynı zamanda hadîsin de doğru olduğu anlamına gelir. Böyle ilmi olmayan kontrol neticesinde, binlerce sahte hadîsin doğup ortaya çıkmasına yol açılmıştır”¹³³. Bu ifadelerde, isnadın tanımı doğru verilmeyle beraber, hadîsin sıhhat göstergesi olarak sadece râvîlerin birbirine mülaki olması gösterilmiş, bu da ilmi olmayan metot olarak nitelendirilerek, uydurma hadîslerin günahı bu metoda çıkarılmıştır. Dolayısıyla, hadîs ilmindeki isnad, tam tersi bir fonksiyon görmüş gibi sunulmuştur.

Genel anlamda, hadîs ilmiyle uğraşan kişi olarak anladığımız “muhaddis” hakkında da şunlar yazılmaktadır: “Muhaddis, Arapça hadîsçi. Hadîsleri toplama, seçme, yani dini açıdan onları sahih (işençli) ve sahteye ayırma, şerh etme ile meşgul olan ilahiyatçı. Muhammed’in vefatından sonra hadîsleri toplama yaygınlaşınca, ilahiyatçıların bir kısmı bu sahada ihtisaslaştı ve muhaddis diye isimlendirildiler (...) Muhaddisler ve onların meşgul oldukları “Hadîs İlmi” aslında hadîslerin tarihini kontrol etmekten çok uzakta olup, İslâm akidelerini anlatma, onları feodal hale koyma ve hükümler tabakalar menfaatine uyarlama maksadıyla onlardan Kur’ân’dan sonraki ikinci kaynak olması hasebiyle faydalanılmıştır.”¹³⁴ Burada, muhaddis en azından kelime anlamı itibariyle doğru tanımlanmakla beraber, muhaddisin görevi saptırılmış ve onların hadîsleri e-gemen zümre menfaatine uyarlama faaliyetiyle meşgul oldukları iddiasında bulunulmuştur.

Hadîsin kaynağı şüphesiz Hz. Peygamberdir. Buna rağmen, Hz. Peygamber’den bahsedilen maddelerde o; “Muhammed (Muhammed b. Abdullah), İslâm’da Allah’ın elçisi, Peygamber diye itiraf edilen tarihi şahıs. Arap dinî siyasi temsilcilerinden biri. (...)”¹³⁵ şeklinde anlatılmakta, hayatı hakkında bilgi verilmekte, fakat hadîslerinden bahsedilmemektedir.

Devlet kontrolünde verilen hadîs öğrenimi, yapılan hadîs yayınları, ansiklopedik eserlerdeki bilgiler, Cedidiler ve halkın hadîs hakkındaki görüşleri ve du-ruşlarını genel hatlarıyla verdikten sonra, şimdi de hadîsle ilgili gayri resmi faaliyetlere kısaca değinmeye çalışalım.

⁽¹³³⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.109; Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “İsnad” mad. V, 107.

⁽¹³⁴⁾ Osmanov, *a.g.e.*, s.132.

⁽¹³⁵⁾ Özbek Sovyet Ensiklopediyası, “Muhammed” mad., VII, s.475.

4. Bağımsız İslâm ve Hadis

Sovyet döneminde ortaya çıkan ikinci İslâm'ın, "bağımsız İslâm" olduğu belirtilir. Bağımsız İslâm, hem baskı hem de bu baskının kırsal kesimlerde etkili olmamasından kaynaklanmıştır. Tüm köy camilerinin kapatılmasına karşın, halk arasında dinin etkisi fazla azalmamıştır. Büyük medreselerde eğitim görmemiş olan köy mollaları kolyozlarda (çiftlik) tamirci, traktörcü olarak gözükmüyor, ama gerçekte mollalık yapıyorlardı. Çocukların hepsi sünnet ediliyor ve okula başlamadan önce mollalara gönderilerek temel din eğitimi almaları sağlanıyordu.⁽¹³⁶⁾

Nitekim, Sovyet Döneminde gayri resmi yollardan din eğitiminin verildiği zaman zaman yazılı basında çıkan haberlerden anlamak mümkündür. 26 Eylül 1982 tarihli Sovyet Özbekistanı Gazetesi'nde sahte bir mollanın gizli olarak din eğitimi yaptırdığı haber verilmekte ve benzer faaliyetlerin sosyalizme karşı suç kabul edilmesine rağmen, ışığın sineği cezp ettiği gibi bu mollaların da Müslümanları kendine çektiği vurgulanmaktadır.⁽¹³⁷⁾ Yine Fergana'nın Oş şehrinde özellikle genç kuşakları İslâmî yönde eğitmek ve onlara Kur'ân öğretmek için faaliyetlerin bulunduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.⁽¹³⁸⁾

SSCB'deki resmi İslâm'ın zayıflığı sebebiyle, dini görevleri ve İslâmî öğretim vazifesini üstlenenlerin çoğunluğunun, sufi tarikatlara mensup bulunan "kayıtlı olmayan" din adamları olduğu belirtilir. Bunlar çeşitli merasimleri yönetirlerdi. Sovyet yasasına göre, aslında bütün dinî nitelikli faaliyetler Dinî Nazırlıkların resmi kontrolünün altında olmalıdır ve aksi durum kanuna aykırıdır. Bununla birlikte, bunların ellerinde gizli mescitler de vardı. Bu mescitlerden bazıları, kayıtlı olmayan mollalar tarafından kullanılan ve aslında kapatılmış olan camiler, bir kısmı bir türbenin veya faaliyet halindeki mezarlığın yanında bulunan gizli mescitler, bazıları da bir tarikat mensubunun evinde bulunan halka açık veya sadece o tarikat mensuplarına ait mescitlerdi.⁽¹³⁹⁾

Bu bağlamda, hadisle ilgili ilk dönemlere ait bazı bilgileri satır aralarında yakalamak mümkündür. Meselâ "Şemail"i, Türkî dilden Özbekçeye çeviren Mesudali Hakimcanov, Mukaddimede özetle şunları yazmaktadır:

1923'lü yıllarda, bazı alimler, o zaman Taşkent'te yaşayan Suriyeli alim Saîd İbn Muhammed İbn Abdilvahid el-Aselî rehberliğinde, Buhârî'nin Sahih'indeki hadisleri okuyup hatmettiler. Onlar halk arasında da hadisleri anlatıp gezdiler. SSC Fenler Akademisi Şarkiyat İlmi Kontrol Enstitüsü'nde bilim a-

(136) Erol, *a.g.m.*, s.641.

(137) Bennigsen, *a.g.e.*, s.223-224.

(138) Bkz. Erşahin, *a.g.e.*, s.372.

(139) Bkz. Bennigsen, *a.g.e.*, s.221-223.

damı olarak çalışan, Arap, Fars ve Türkî dillerinin uzmanı Yunushan Damla (alim) Hakimcanov da bu zatlardandır. Bu kişilere Allame el-Aseli tarafından hadîs anlatmaları için yazılı icazet verilmiştir. Yunushan Damla, muhaddis sıfatıyla değişik meclis ve toplantılarda hadîs anlatıp gezmiştir.⁽¹⁴⁰⁾

Yine Alişer Nevâi'nin Erbain tercümesinin mukaddimesinde Anvar Ali Hakimcan; "Erbain eseri, inkılaptan önceki dönemlerde, Orta Asya'da Cami' tercümeleriyle birlikte el yazma halinde çokça vardı. Çoğu şehirlerde de taşbasmam halinde basılmıştı" demektedir.⁽¹⁴¹⁾

Yine "Hadîsi Usfuri"yi tercüme ve izah eden, Mahmudhan Mahdum Hasanhan Mahdumoğlu, eserin mukaddimesinde özetle şöyle yazmaktadır:

Sovyet Döneminde "Hadîsi Usfuri" Özbekçeye tercüme edilmiştir. Mütercim, Basithan İbn Zahidhan Hakim eş-Şaşidir. O, Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilirdi. Taşkent'li olan bu alimi anmak için bu eseri yayına hazırladık. Onun eserleri, halen Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Bölümü'nde durmaktadır. Müellifin hadîsle ilgili olan eseri, Hadîsi Usfuri'dir. Bilinmesi gereken zaruri hadîsler ve ilginç hikâyeleri ihtiva eden bu eser, halk arasında çok çabuk yayılarak meşhur olmuştur.⁽¹⁴²⁾

Gayri resmi hadîs öğrenimi gören kişilerden biri de, Özbek asıllı Kırgızistan vatandaşı Şerafettin Kervânî (1905-1985)dir. Bu zat, Sovyet baskısından dolayı değişik ülkeler dolaşmış, çeşitli alanlarda kitaplar yazmıştır. Kolhozda işçi olarak görülmüş, ama onun yerine hanımı çalışmış, kendisi eser telif etmiştir.

Molla Şerafeddin bu eserleri yazarken, seyahat ettiği çeşitli bölgelerden topladığı kitaplardan da istifade etmiştir. Onun kütüphanesindeki bu eserlerin büyük çoğunluğu, Tefsir, Hadîs ve Fıkıh kitaplarından oluşmaktadır. Ancak Arapça, Edebiyat, Akâid ve Kelâm alanında da eserleri vardır. Bununla birlikte, 98 tane baş ve son yaprakları kopmuş, dolayısıyla adı bilinmeyen eser vardır. Eserlerin baskı yerleri, Kazan, Mısır/Kahire, Taşkent, Suudi Arabistan, Hindistan/Bombay ve İstanbul'dur. Ancak, Kazan ve Taşkent baskılı eserler çoğunluktadır. Eserler arasında, ayrıca incelenmesi gereken bir kaç yazma da vardır. Matbu olanlar ise, 1863-1920 tarihlerinde basılmış ve çoğu taş baskıdır.⁽¹⁴³⁾

(140) Bkz. İmam at-Termizî, *Şamaili Muhammediya*, Çeviren: Mesudali Hakimcanov, Mihnet Yayınları, Taşkent, 1991, s.3-4.

(141) Bkz. Alişer Navaî, *Arbain*, Çeviren: Anvar Ali Hakimcan, Mihnet Yayınları, Taşkent, 1991.

(142) Bkz. Muhammed İbn Ebî Bekr, *Hadîsi Usfuri*, Gafur Gulam Yayınları, Taşkent, 1993, s.3-4.

(143) Şerafettin Kervânî hakkında geniş bilgi için yayınlanmak üzere olan, "*Şerafeddin Kervânî, Hayatı Eserleri ve Hadîsçiliği*" adlı çalışmamıza bakılabilir.

Şüphesiz gayri resmi hadis faaliyetleri bu saydıklarımızla sınırlı değildir. Nitekim, Molla Şerafeddin hakkında yaptığımız araştırma da, bu tür şahsiyetlerin zamanla ortaya çıkacağını düşündürmektedir.

5. Sonuç

Sovyet Döneminde, Müslümanlara yönelik baskılar giderek artmış, bir yandan din eğitimi kısıtlanırken, diğer yandan ateist eğitim teşvik edilmiştir. Bu bağlamda yürütülen çalışmalarda, bazen genel olarak İslâm dinine, bazen Kur'ân'a, bazen de Hz. Peygamber'e yönelik eleştiriler gündeme getirilmiştir. Devam eden baskı sürecinde, muhtemelen Müslüman ülkelerle bağlantı kurma ve Müslümanları sisteme bağlama ihtiyacıyla, 1943'te Kurulan Diniye Nezareti gözetiminde ve devlet kontrolünde olmak şartıyla kısıtlı bir din öğrenimine izin verilmiştir. Bu öğrenimin yapıldığı eğitim kurumları, Mir Arap Medresesi ve İmam Buhârî Medresesi'dir. Medrese geleneğinin gereği olarak, bu kurumlarda hadis dersi de verilmiştir. Bu medreselerin bağlı olduğu Diniye Nezareti, o bölgede yetişen hadisçilerin eserlerini de yayınlamaya başlamıştır. Şüphesiz çok sınırlı seviyede olan bu çabalar, Buhârî yurdunun geçmişiyle paralellik arz etmemiş ve hadis çalışmaları konusunda hızlı bir düşünüş yaşanmıştır. Gayri resmi yollarla yapılan hadis öğrenimi ve yayınları da bu gerilemenin önüne geçememiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bölgede çok az da olsa, hadis alimleri bulunagelmıştır. Bunlar, her ne kadar, o dönemde istedikleri gibi hadis öğretmemişler ve hadis eserleri yayınlamamışlarsa da, bilgi birikimlerini korumuşlar ve bunu bağımsızlıktan sonra devreye sokmuşlardır. Bağımsızlığın ilk yıllarında yazılan bir çok hadis eserini, bu birikimin göstergesi olarak değerlendirebiliriz.